

JADWIGA WANIAKOWA

ETYMOLOGIA W DIALEKTOLOGII – POCHODZENIE POLSKIEGO GWAROWEGO *usiatać się* ‘ZMĘCZYĆ SIĘ’

COBISS: 1.01

Etimologija v dialektologiji – izvor poljskega narečnega *usiatać się* ‘utruditi se’

Članek ima za cilj podati razprostranjenost in izvor poljskega narečnega izraza *usiatać się* ‘utruditi se’. Analiza kaže, da je leksem izposojen iz češčine, s tem da sorodni izrazi nastopajo tako v poljščini kakor v drugih slovanskih jezikih, kar vodi do praslovanskega etimona. Ključne besede: etimologija, narečno besedje, jezikovni stiki, izposoje

Etymology in dialectology: The origin of Polish dialect *usiatać się* ‘to get tired’

This article presents the geographical scope and origin of the Polish dialect verb *usiatać się* ‘to get tired’. The analysis indicates that this lexeme is a loanword from Czech; however, related terms occur in both Polish and other Slavic languages, indicating a Proto-Slavic etymon.

Keywords: etymology, dialect vocabulary, language contact, loanwords

Duża część językoznawców jest zdania, że badania diachroniczne, historyczno-porównawcze nie mają przyszłości. Jak wiadomo, dominuje podejście synchroniczne do języka, a prace diachroniczne są w odwrocie. Językoznawcy-synchroniści zwykle głoszą, że badania diachroniczne się przeżyły, że nie mają nic nowego do zaoferowania, wszystko zostało już powiedziane, prawa językowe odkryte (i to w większości w XIX wieku), zatem studia historyczno-porównawcze dogorywają. Często spotyka się opinie, że wręcz zanikła leksykologia historyczna, zamiera historyczna morfologia. Tymczasem sytuacja w badaniach historyczno-porównawczych nie wygląda aż tak źle. Jest ciągle sporo do zrobienia w zakresie etymologii, która wszak jest działem językoznawstwa diachronicznego. Zwykle badacze zajmują się pochodzeniem słownictwa literackiego, standardowego, jednak w każdym języku istnieje ogromny zasób leksyki gwarowej, która czeka na opracowanie etymologiczne (por. Waniakowa 2013: 317).

Ciągle za mało docenianym opracowaniem słowiańskiego słownictwa gwarowego jest *Ogólnosłowiański atlas językowy* (OLA),¹ zwłaszcza jego seria lek-

1 Oficjalny tytuł tego wielotomowego międzynarodowego dzieła z zakresu geolingwistyki to *Общеславянский лингвистический атлас* (OLA). Atlas ukazuje się od 1978 roku w dwóch seriach: leksykalno-słowotwórczej i fonetyczno-gramatycznej.

sykalno-słowotwórcza, której mapy nie tylko prezentują zlokalizowany geograficznie materiał leksykalny, ale także zawierają zapisy morfonologiczne poszczególnych form, które pozwalają określić ich budowę słowotwórczą, morfologiczną oraz pochodzenie. Ponadto ukazują pożyczki leksykalne wraz ze źródłem ich pochodzenia. Mapy pozwalają też wyciągać wnioski na temat określeń sporadycznych, pojawiających się pojedynczo w zebranych materiale, bowiem i takie formy są zanalizowane w atlasie od strony morfonologicznej.

Aby powstała jakakolwiek mapa, każda komisja narodowa musi najpierw opracować wstępnie materiał gwarowy własnego języka. W zakresie map leksykalnych obejmuje to między innymi ustalenie etymologii danego leksemu oraz jego podział na morfemy. Niekiedy właśnie ten wstępny etap okazuje się dosyć skomplikowany, zwłaszcza gdy dotyczy słownictwa ograniczonego do niewielkiego obszaru, pojawiającego się sporadycznie. Trzeba jednak przyznać, że praca nad takimi wyrazami jest pasjonująca, bo wzbogacona o elementy natury detektywistycznej...

Jednym z takich sporadycznych wyrazów w polskim materiale gwarowym jest czasownik *usiatać się*. Występuje on jako odpowiedź na pytanie L 764 ‘устанет’ (о человеке) [‘zmęczy się’ (o człowieku)] w atlasowym kwestionariuszu w adekwatnej formie 3 osoby liczby pojedynczej, czyli *uśoto še* z kwalifikatorem „wyraz przestarzały”.² Postać tę zanotowano jedynie w 308 punkcie OLA, czyli w Wiślicy w powiecie cieszyńskim na południu Polski (blisko granicy z Republiką Czeską). Eksploratorem był dr Franciszek Bizoń.

Czasownik ten nie występuje w słowniku gwarowym Karłowicza (K) ani nie pojawiają się tam żadne wyrazy pokrewne. Jednak dokładniejsze poszukiwania w gwarach polskich przynoszą całkiem dobre rezultaty. Oto w kart. SGP znajduje się sporo poświadczeń nie tylko czasownika *usiatać się*, ale także licznych form pochodnych. W poniższej tabeli znajduje się skrótowa prezentacja tego materiału, jego semantyki i lokalizacji geograficznej w gwarach polskich.

Forma ^{2a}	Znaczenie	Lokalizacja
<i>uśotać še</i> , ^{2b} <i>uśatać še</i> , <i>uśātać še</i>	‘zmęczyć się, zmordować się’	ciesz; ^{2c} Cieszyn [Cz]; biel; żyw;
<i>uśotany</i> , <i>uśotany</i>	‘zmęczony’	ciesz; Cieszyn [Cz];
<i>ześotany</i>	‘zmęczony’	ciesz; Cieszyn [Cz];
<i>śotać še</i> , <i>śatać še</i> ,	‘być bardzo ruchliwym’	ciesz;

Poza tym sporo materiału dostarcza mapa nr 73 z II tomu AJŚ (który jest jednym ze źródeł SGP). Czasownik *uśatać (še)*, z regularnym pochyleniem samo-

- 2 Opracowanie gwarowego materiału posłuży do wydania kolejnego tomu atlasu, poświęconego leksyce słowiańskiej związanej z transportem. Tom ten opracowany będzie przez komisję ukraińską.
- 2a Z uwagi na liczne i różnicowane zapisy gwarowe stosuje się tu zapisy uogólnione (uproszczone).
- 2b Forma występująca najczęściej w gwarach polskich.
- 2c Skróty nazw dawnych powiatów za SGP.

głoski *a* w pierwszej sylabie na Śląsku, w ogólnym znaczeniu ‘zmęczyć się’ występuje (idąc od południa) na terenie Czech w okolicach Čadcy i dalej na północ do granicy z Polską, na obszarze Polski na południe i zachód od Żywca, na wschód i południe od Raciborza, w okolicach Rybnika, Koźla i Opoła, sięgając na północy okolic Lublińca (por. AJŚ II: m. 73, s. 22–23). Notuje się też rzadsze derywaty, jak np. *vyšotać* i *zašotać*.

Pochodzeniem tej rodziny wyrazowej zajął się, przy okazji omawiania południowosłowiańskiego rdzenia *sět-*, Alfred Zaręba (1988: 333–339). Zwrócił on uwagę na zbieżność tego rdzenia z polskim gwarowym *szat-*. Streścimy pokrótce jego poglądy na ten temat. W językach południowosłowiańskich rdzeń *sět-* występuje w czasownikach (i derywatach z nimi związanych) łączących się z dwoma podstawowymi znaczeniami: ‘czuć (się)’ i ‘pamiętać, wspomnieć, przypomnieć sobie’. W językach zachodnio- i wschodniosłowiańskich rdzeń ten w zasadzie się nie pojawia. Według Zaręby zaskakujące jest, że występuje on w gwarach polskich na peryferiach południowo-zachodnich, mianowicie w czasowniku *szatać* (*się*) z różnymi przedrostkami. Zauważmy, że autor zakłada, że południowosłowiańskie *sět-* odpowiada formalnie i znaczeniowo polskiemu gwarowemu *szat-*, z którą to tezą można z powodzeniem polemizować (por. niżej). Przywołuje – jego zdaniem – jeden polski gwarowy czasownik w dwóch znaczeniach i dwóch lokalizacjach geograficznych, mianowicie śląskie *usiátać się* ‘zmęczyć się’ i małopolskie (z Podhala, Orawy i Podkarpacia) *sátać się* w różnych znaczeniach w zależności od zastosowanego przedrostka, które ogólnie łączy się ze znaczeniami ‘zrozumieć, zorientować się, opamiętać się’. Powiązanie przez autora obu form w jeden czasownik wydaje się dość problematyczne, zarówno z uwagi na rozbieżność znaczeń, jak i na różnice formalne w zakresie fonetyki.³

Jest dużo bardziej prawdopodobne, że śląskie *usiátać się* ‘zmęczyć się’ i małopolskie *sátać się* ‘rozumieć, zorientować się’ to dwa zupełnie różne czasowniki, z których co najwyżej ten ostatni może łączyć się z południowosłowiańskim rdzeniem *sět-*. Innym, dość istotnym argumentem, przemawiającym za odrębnością tego rdzenia i pol. gw. *usiotać się* jest duża odległość geograficzna obu rodzin wyrazowych. Przypuszczenie Alfreda Zaręby, że „*szat-* jest na polskim gruncie gwarowym reliktem prasłowiańskiego rdzenia, który upowszechnił się tylko na południu Słowiańszczyzny (z wyjątkiem języka słoweńskiego), natomiast w innych grupach słowiańskich zaginął” (por. Zaręba 1988: 338) jest także właśnie z tego względu mało przekonujące.

3 Nie przekonuje wcale, odniesiona do południowosłowiańskiego rdzenia *sět-*, następująca konstatacja Zaręby: „Występujące na Śląsku znaczenie ‘zmęczyć się’ można bez trudności uznać za modyfikację znaczenia ‘czuć się’ (proces zmian semantycznych polega na zwężeniu neutralnego znaczenia ‘czuć się’ w kierunku ujemnym: ‘czuć się źle’, z czego ‘zmęczyć się’), znaczenie spotykane w południowo-zachodniej Małopolsce jest identyczne z drugim podstawowym znaczeniem na południu Słowiańszczyzny: ‘przypomnieć sobie’, ‘zorientować się’, ‘zrozumieć’” (por. Zaręba 1988: 337).

Kilka przesłanek zdaje się natomiast wskazywać, że cała rodzina wyrazowa *siotać* (*się*) w gwarach polskich jest przejęta z gwar czeskich. Po pierwsze, do takiego poglądu skłania zasięg geograficzny poszczególnych form: wszystkie skupione są w pobliżu granicy z Republiką Czeską. Po drugie, na takie pochodzenie wskazują formy z *-š-*, typu *ušātać še*, które odpowiadają postaciom z *-š-* notowanym przez AJS na terenie Czech. Do takiego wniosku prowadzi jeszcze jedna okoliczność. Otóż w kart. SGP znajdujemy formę *šotać še* (w zapisie *szontać się*) ‘chodzić tam i z powrotem’ z okolic Iwonicza w powiecie krośnieńskim, która najprawdopodobniej łączy się z *šotać še* ‘być bardzo ruchliwym’ (por. obecność *-š-* w formach czeskich i postaci *ušātać še* z gwar polskich), a tym samym wskazuje na obecność samogłoski nosowej w pierwszej sylabie.⁴ Jeśli założymy, że pierwotnie w omawianym czasowniku *siotać się* występowała samogłoska nosowa, mamy do czynienia z sytuacją dużo prostszą. Jak wiadomo, pol. gw. *šotać še* powinno być regularnym kontynuantem psł. **šētati sę*, jednak to za mało, aby wyrokować o pochodzeniu formy *siotać się*. W sukurs przychodzi tu SEK, w którym objaśniony jest kaszubski czasownik w formie *šātac sę* ‘kręcić się, wiercić się’ (por. SEK V: 58). Autorzy słownika wywodzą go właśnie z psł. **šētati sę* ‘ruszać się, poruszać się’.⁵ W ten sposób zapożyczenie z gwar czeskich omawianych polskich gwarowych form staje się dość oczywiste. Mianowicie gwary czeskie kontynuują psł. **-ę-* jako samogłoskę ustną *-a-*, otrzymujemy zatem czeskie formy, typu *šátat* i jego derywaty, które zostają przejęte do gwar polskich w postaci *šatać* i *šotać* (z regularnym pochyleniem na omawianym obszarze i przejściem nagłosowego *š-* w *ś-*).

Można się jeszcze zastanawiać nad rozwojem semantyczno-słowotwórczym omawianych form, innymi słowy, jak doszło do zmiany semantycznej od podstawowego czasownika *siotać się* ‘być ruchliwym’ (por. też *szątać się* ‘chodzić tam i z powrotem’) do przedrostkowego *usiotać się* ‘zmęczyć się’. Jak można się przekonać, identyczny rozwój wykazuje inna para czasowników, mianowicie pol. gw. *siepać się* ‘rzucać się, szarpać się, ciskać się’ z południa Polski (kroś, lim, łań, rzesz, dąb-tar, tarn, brzes) i *usiepać się* ‘zmęczyć się’: brzes (por. kart. SGP). Wydaje się, że z semantycznego punktu widzenia dobrym argumentem za powiązaniem, poprzez czeskie formy gwarowe, polskiego gwarowego *usiotać się* ‘zmęczyć się’ z psł. **šētati sę* ‘ruszać się, poruszać się’ (por. też pol. gw. *siotać się* ‘być ruchliwym’) jest nie tylko paralelny rozwój semantyczny pol. gw. *siepać się* ‘rzucać się, szarpać się, ciskać się’ do *usiepać się* ‘zmęczyć się’. Warto też przytoczyć podobne relacje semantyczne z polskiego języka potocznego, typu *machać – zmachać się* ‘zmęczyć się’, *pracować – spracować się* ‘zmęczyć się’, gdzie czasownik niedokonany, oznaczający ruch i wysiłek, powiązany jest z przedrostkową dokonaną formą zwrotną tego samego czasownika w znaczeniu ‘zmęczyć się’.

4 Trzeba zaznaczyć, że jest to poświadczenie jednostkowe. Czasownik *szątać się* nie występuje w polskim języku ogólnym. Nie notują go polskie słowniki, tak współczesne, jak i historyczne.

5 O dalszych związkach psł. **šētati sę* oraz jego nie całkiem jasnym pochodzeniu z etymonu praindoeuropejskiego, por. np. SEK V: 58; Snoj SES 725; Vasmer ES s. v. *uamamь*.

W ten sposób poświadczoną w materiałach OLA formę 3 osoby liczby pojedynczej **ušoto še* ‘zmczyć się’ możemy – zgodnie z zasadami zapisu morfonologicznego atlasu – ustalić jako **u-šēt-a-j-e-tb se*. Pozwala na to przeprowadzona wyżej analiza.

Warto przekonać się, czy psł. **šētati se* ‘ruszać się, poruszać się’ jest kontynuowane w innych językach słowiańskich poza polskim, czeskim i kaszubskim. Trzeba przy tym zaznaczyć, że w języku polskim notuje się wyłącznie przytoczone wyżej postaci gwarowe, których etymologia została do tej pory objaśniona tylko przez Alfreda Zarębę (por. wyżej).⁶ W czeskim kontynuanty psł. **šētati se* pojawiają się także jedynie w gwarach morawskich (w słowniku gwar morawskich widnieje poświadczenie w formie *šatat’* z gwar laskich, por. Bartoš 1906: 417), nie rejestruje ich ani PSJČ, ani SSJČ, stąd nie jest objaśniany w czeskich słownikach etymologicznych (jak np. Machek ES¹; Machek ES²; Rejzek ČES). Słowniki etymologiczne innych języków przytaczają czes. *šátat* ‘ruszać, chwiać czymś’ i *šátat se* ‘ruszać się, chwiać się, zataczać się’ (por. np. SEK V: 58). W gwarach kaszubskich, prócz podstawowego czasownika *šątac są* ‘kręcić się, wiercić się’, pojawiają się derywaty, jak na przykład *šątk* ‘podlotek’ oraz czasowniki *šątolęc* ‘pilnie pracować’ i *šątolęc są* ‘kręcić się, wiercić się; żwawo się poruszać, chodzić, zajmować się pracą, krzątać się; szarpać się, szamotać się’, które stanowią postaci ekspresywne z przyrostkiem *-ol-* od czasownika *šątac są* (szerzej: SEK: V 58–59).

Refleks psł. **šētati se* ‘ruszać się, poruszać się’ notuje się już w staro-cerkiewno-słowiańskim, mianowicie scs. *šētati se* ‘miotać się, rzucać się’. Notuje się także derywat *šētanije* ‘niepohamowanie, swawola’ (HAT 135). W języku słoweńskim czasownik *šetati (se)* ‘przechadzać się, spacerować, chodzić’ poświadczony jest od XVI wieku. Stanowi regularny kontynuant psł. **šētati se* (więcej: Snoj SES 725; ESSJ IV: 37–38). W językach serbskim i chorwackim występuje *šétati* w identycznym znaczeniu jak w słoweńskim. W bułgarskim *uematam* ‘chodzę tam i z powrotem, krzątam się’ również kontynuuje postać prasłowiańską **šētati*.⁷

Kontynuantem psł. **šētati se* ‘ruszać się, poruszać się’ w języku rosyjskim jest czasownik *uamamься* ‘chwiać się, kiwać się, poruszać się, chybotać się’, notowany od XIII wieku. Wyprowadzają go od tego etymonu rosyjskie słowniki etymologiczne, por. np. Vasmer ES s.v. *uamamь*, Vasmer REW III: 379 i ostatnio Šapošnikov (2010: 536).

6 Polskich gwarowych form *siotać* czy *usiotać się* nie notuje się, jak się należało spodziewać, w studium poświęconym bohemizmom w języku polskim (por. Basaj – Siatkowski 2006).

7 Czasownikiem **šētati* jako iterativum i czasownikami mu pokrewnymi oraz ich strukturą i semantyką na szerokim tle porównawczym słowiańskim i indoeuropejskim zajmuje się szczegółowo Metka Furlan (2007). Autorka wskazuje między innymi na pokrewny bezokolicznik w aspekcie dokonanym **šesti* ‘iść bez określonego celu i kierunku’ oraz pokrewne przymiotniki **šētъ* i **šētъкъ* z licznymi kontynuantami w językach słowiańskich. W końcu rekonstruuje prasłowiański czasownik **šeti* oznaczający przemieszczanie się i mający szerokie odniesienia w językach indoeuropejskich.

Z powyższych rozważań wynika, że w polszczyźnie – poprzez formy gwarowe – znajdują się, podobnie jak w innych językach słowiańskich, kontynuanty psł. **šetati se* ‘ruszać się, poruszać się’. Wiązanie omawianych polskich form gwarowych z inną rodziną wyrazową ze względu na różnice semantyczne i formalne, a przede wszystkim na znaczną odległość geograficzną, nie jest przekonujące.

LITERATURA

- AJŚ** = Alfred Zaręba, *Atlas językowy Śląska I–VII*, (Warszawa –) Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969–1989; VIII, Warszawa: Energeia, 1996.
- Bartoš 1906** = František Bartoš, *Dialektický slovník moravský*, Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1906.
- Basaj – Siatkowski 2006** = Mieczysław Basaj – Janusz Siatkowski, *Bohemizmy w języku polskim: słownik*, Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2006.
- ESSJ IV** = France Bezlaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika 4: Š–Ž*, avtorji gesel France Bezlaj – Marko Snoj – Metka Furlan, ur. Marko Snoj – Metka Furlan, Ljubljana: Založba ZRC, 2005.
- Furlan 2007** = Metka Furlan, Слав. **šetati* и **šemetati*, **šemetati* и т.д., *Этимология* 2003–2005, Москва, 2007, 243–255.
- HAT** = Linda Sadnik – Rudolf Aizetmüller, *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*, Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1955.
- K** = Jan Karłowicz, *Słownik gwar polskich I–VI*, Kraków: Akademia Umiejętności, 1900–1911.
- kart. SGP** = kartoteka *Słownika gwar polskich*, oprac. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie.
- Machek ES¹** = Václav Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1957.
- Machek ES²** = Václav Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha: Nakladatelství Lidové Noviny, 1968.
- OLA** = *Общеславянский лингвистический атлас*.
- PSJČ** = *Příruční slovník jazyka českého I–VIII*, Praha: Státní nakladatelství – Státní pedagogické nakladatelství, 1935–1957.
- Rejzek ČES** = Jiří Rejzek, *Český etymologický slovník*, Praha: Leda, 2015.
- SEK** = Wiesław Boryś – Hanna Popowska-Taborska, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny I–VI*, Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1994–2010.
- SGP** = *Słownik gwar polskich*, opr. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, pod red. Mieczysława Karasia, od t. II pod red. Jerzego Reichana, od t. VI pod red. Joanny Okoniewej, Wrocław – Kraków etc.: Osolineum, 1977–.
- Snoj SES** = Marko Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana: Modrijan, 2003.
- SSJČ** = *Slovník spisovného jazyka českého I–VIII*, red. Bohuslav Havránek, Praha: Academia, 1989.
- Šarpošnikov 2010** = Александр К. Шапошников, *Этимологический словарь современного русского языка I–II*, Москва: Флинта – Наука, 2010.
- Vasmer ES** = Макс Фасмер, *Этимологический словарь русского языка I–IV*, перевод с нем. и дополнения О. Н. Трубачева, Москва: Прогресс, 1986.
- Vasmer REW** = Max Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch I–III*, Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1953–1958.
- Waniakowa 2013** = Jadwiga Waniakowa, *Etymologiczny słownik gwar polskich – nowe zadanie w badaniach historyczno-porównawczych*, *Polonica* 33 (2013), 317–325.
- Zaręba 1988** = Alfred Zaręba, *Ze słowiańskich związków leksykalnych: 1. Południowosłowiańskie *šet-*, polskie gwarowe *szat-*; 2. Południowo- i wschodniosłowiańskie *šet-/bъnъ/*, polskie gwarowe *siet-/ny/**, w: Alfred Zaręba, *Szkice z dialektologii śląskiej*, Katowice: Śląski Instytut Naukowy, 1988, 333–344.

POVZETEK

Etimologija v dialektologiji – izvor poljskega narečnega *usiatać się* ‘utruditi se’

Članek podaja razprostranjenost in etimologijo poljskega narečnega izraza *usiatać się* ‘utruditi se’ v zvezi z etimološko in morfološko obdelavo tega glagola na eni od kart zvezka Slovanskega lingvističnega atlasa (OLA), posvečenega transportu. Navedeni zvezek pripravlja ukrajinska komisija. Opravljena analiza celote gradiva kaže, da je leksem izposojen iz čeških govorov. Druge možnosti so malo verjetne. Sorodni izrazi nastopajo tako v poljskih govorih kakor v vrsti slovanskih jezikov, kar dopušča rekonstrukcijo praslovanskega etimona **šētati se* ‘gibati se, premikati se’.